

**τό πρόβλημα τῆς
κοινωνικῆς
στρωματώσεως
στήν Ἑλλάδα,
ὅπως προβάλλεται
ἀπό τίς ἐμπειρίες
τῶν Ἀθηναίων
δικηγόρων**

**τοῦ
Ἡλία Ἀλ. Φιλιππίδη**

*Δικηγόρου
Διδάτορα Κοινωνικῶν καί
Οἰκονομικῶν Ἑπιστημῶν
τοῦ Πανεπιστημίου Βόννης*

...ὅποιος ἄνθρωπος ἔχει στήν κα-
τοχή του δύναμη πού προέρχεται
ἀπό τήν ψυχή ἢ τό σῶμα ἢ ἀπό
χρόματα ἢ ἀπό καταγωγή...

Πλάτων, Πολιτεία 366C

Φαίνεται πῶς οἱ κοινωνίες ἢ τά κοινωνικά στρώ-
ματα πού ἀνάγουν τή δομή τους στήν ἔννοια
τοῦ πολίτη-ἄστού προτιμοῦν ἓνα πολλαπλό σύ-
στημα κοινωνικῶν ἐπάθλων. Τό ἄτομο, γεμάτο αὐ-
τοπεποίθηση, ξεδιπλώνει τίς ἱκανότητές του καί
συνέχεια ἀναζητεῖ νέες μορφές ἐκφράσεως.

Ἔτσι, ἡ τάξη τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν τῆς ἀρ-
χαίας Δημοκρατίας μοίραζε τόν θαυμασμό της
ἀνάμεσα στά πλεονεκτήματα πού ἔδωσε στόν πο-
λίτη ἡ φύση ἢ ἡ οἰκογένειά του, ἢ πού κέρδισε ὁ
ἴδιος. Μιά κοινωνία πού ἔχει γνωρίζει τήν κερ-
κίδα τοῦ σταδίου ἢ τοῦ θεάτρου καί τό βῆμα τῆς
Ἀγορᾶς εἶναι ἔτοιμη νά χειροκροτήσει ὄχι μόνο
τόν ἄθλητή, τόν καλλιτέχνη ἢ τόν ρήτορα, ἀλλά
καί κάθε ἄλλη ἐπίδοση πού ἐπισφραγίζει τό κλέος
τῆς πόλεως. Τῇ νεανική σιγουριά τοῦ πολιτευμα-
τος καί τήν ἀνωτερότητα τοῦ πνεύματος, τό ὅποιο
καλεῖται, ὄχι σάν συνέπεια ἀλλά σάν αἰτία, νά δι-
καιολογήσει τό κοινωνικό χάσμα ἀνάμεσα στήν
ἐλεύθερη ἐργασία τοῦ πολίτη καί τήν ἀναγκα-
στική χειρωνακτική ἐργασία τοῦ δούλου.¹ Ὁ
ἀπόηχος τῆς διακρίσεως φτάνει μέχρι τήν ἐποχή
μας, στήν κατάταξη τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων,
ἀνάλογα μέ τό κοινωνικό τους γόητρο. Ἡ δια-
νοητική ἐργασία θεωρεῖται ἀπόδειξη ποιοτικῆς
καί κοινωνικῆς ἀνωτερότητας ἐναντί τῆς χειρω-
νακτικῆς. Οἱ δύο μορφές ἐργασίας ἀνταποκρίνον-
ται σέ μιὰ χονδρική διχοτόμηση τοῦ κοινωνικοῦ
οἰκοδομήματος σέ «πάνω» καί «κάτω».²

Οἱ Ἀθηναῖοι δικηγόροι ἀπέδωσαν μέ τή μεγάλη
τους κοινωνική ἐμπειρία τίς ἀντιλήψεις τῆς κοι-
νῆς γνώμης σχετικά μέ τή σωματική ἐργασία: «ἡ

—Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀποσπασματική καί ἀνανεωμένη
ἀπόδοση τῆς διδακτορικῆς ἐργασίας μέ βασικό θέμα τήν κοι-
νωνική προέλευση τῶν Ἀθηναίων δικηγόρων, καί μέ τίτλο:
*Soziale Aufstiegsbahnen in Griechenland. Am Beispiel einer
empirischen Felduntersuchung der sozialen Herkunft Athener
Rechtsanwälte.* Ἡ τελική ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν
Μάρτιο μέχρι τόν Ἰούλιο 1974, ὅποτε ἡ κρίση πού ἀκολου-
θῆσε ἀποτέλεσε καί τό φυσικό πλαίσιο τῆς ἐρευνας πού ἀπο-
κτᾷ ἰδιαιτέρη σημασία, καθὼς ἀπέδωσε πιστά τήν κοινωνική
ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας, πρὶν ἀπό τήν κατάρρευση τῆς δικτα-
τορίας.

1. «Μεταξύ τῶν ἐπαγγελμάτων, τά πλέον τεχνικά εἶναι
ἐκεῖνα εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων ἐλάχιστα παρεμβαίνει ἡ
τύχη, θαναυσότατα δ' ἐκεῖνα εἰς τά ὅποια φθείρονται πολὺ τά
σώματα, δουλικώτατα ἐκεῖνα εἰς τά ὅποια μόνον αἱ σωματικαί
δυνάμεις καταβάλλονται καί ἀγενέστατα ἐκεῖνα διὰ τά ὅποια
ἐλάχιστη ἱκανότης ἀπαιτεῖται». Ἀριστοτέλης, Πολιτικά 1258b
39-43.

2. Βλ. Popitz H., κ.ἀ., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*,
Tübingen 1957, σελ. 201 ἐπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Τυπικά γνωρίσματα τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατά συχνότητα ἀναφοράς

	%
α. Φτώχεια	38,6
β. Περιορισμένη ἐκπαίδευση καί πνευματικότητα (ἐλλείψη προσανατολισμῶν, ἀπάθεια, ἀνεπεξεργάστη ἀποδοχή ἐτοιμῶν ἰδεῶν)	25,7
γ. Ἀπομόνωση, ζωὴ στὸ περιθώριο, ἐξάρτηση, συμπλέγματα κατωτερότητας, μίσος κατὰ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων	11,7
δ. Χειρωνακτικὴ ἐργασία, ἐπαγγέλματα χωρὶς γόητρο	9,4
ε. Ἀπογοήτευση, ἀβεβαιότητα, φόβος (ὅταν ὁ πατέρας ἀρρωσταίνει, πεινᾷται ὅλη ἡ οἰκογένεια)	7,3
στ. Ἐλαφρότητα στὸν τρόπο ζωῆς (διασκέδαση, κτλ.)	5,9
ζ. Διάφορα	1,4
N = 106 ³	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ἡ σύνθεση τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφοράς τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν

	%
α. Ἐξερτημένη ἐργασία ἐργάτες ἐδικευμένοι, τεχνίτες, οἰκοδόμοι	71,8
ἀνεπίκευτοι ἐργάτες, χειρῶνακτες ἐργάτες	16,8
ἀκτῆμονες - ἀγροτοεργάτες	9,3
κατώτεροι ἰδιωτικοὶ ὑπάλληλοι, ὑπηρετές, θυρωροί, νυχτοφύλακες	8,2
κατώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι	5,8
β. Ἀνεξάρτητη ἐργασία ἀγρότες μὲ μικρὸ κλῆρο	3,1
μικροπωλητές, λαχειοπώλες, παλαιοπώλες, κτλ.	20,8
μικροεπαγγελματίες	4,3
N = 106	100,0

σωματικὴ ἐργασία δὲν προσφέρει κανένα αἰσθημα δημιουργικότητας, δὲν συνδυάζεται μὲ κοινωνικότητα καὶ μόρφωση»· «ἡ σκέψη προϋποθέτει σωματικὴ ζωντάνια, ἡ σωματικὴ ἐργασία εἶναι σκληρὴ». Συμπερασματικά προκύπτει ὅτι ἡ σωματικὴ

3. Μέχρι τὸν Ἰούλιο 1974 εἶχαν συμπληρωθῇ 120 ἐρωτηματολόγια. Λόγῳ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συνέχιση τῆς ἰδίας ἐρευνας, ὅταν ἔχουν ἀλλάξει τόσο ριζικὰ τὰ δεδομένα τῆς (π.χ. σχέσεις λαοῦ καὶ ἐξουσίας, ἱεράρχηση τῶν κοινωνικῶν ἀξιών, τὸ γόητρο ἐνὸς ἐπαγγέλματος πού ἐπιρεάζεται ἅμεσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, οἱ δρόμοι κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, πού ἐπιπρεάζονται ἅμεσα ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἐξουσίας, κτλ., κτλ.). Ἡ ἀντιπροσωπευτικότητα τοῦ δείγματος ἐξασφαλίστηκε (γλ' αὐτὸ καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν 120 σὲ 106) μὲ τὴν ἀκριβῆ ποσοστιαία ἀντιστοιχία τῶν ὁμάδων ἡλικίας (κατὰ Seties) τοῦ δείγματος καὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Στὶς ἀνοιχτές ἐρωτήσεις ἀντιστοιχοῦν περισσότερες ἀπὸ 106 γνώμες καὶ ἐκφράσεις.

ἐργασία κατὰ μιὰ εὐρεία ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸν προορισμὸ τοῦ homo sapiens.

Βέβαια, ὁ συνδυασμὸς σωματικῆς ἐργασίας καὶ πνευματικῆς ἀποτελεματώσεως (Πίνακες 1 καὶ 2) εἶναι κοινωνικὴ συνάρτηση, πού ὀφείλεται στὸ ἐπίπεδο βιομηχανικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως τῆς δεδομένης κοινωνίας. Οἱ μέτριες τεχνολογικὲς δυνατότητες τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας δημιουργοῦν τὴν πλατεῖα ἐντύπωση ὅτι ἡ δουλειὰ τοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ ἐργάτη δὲν ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερες διανοητικὲς ἱκανότητες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ δομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ χώρου δὲν ἐπιτρέπουν βασικά στὸν ἐλεύθερο χρόνον νὰ ἀποτελεῖ δυνατότητα σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνανεώσεως καὶ γενικὰ βελτιώσεως τῆς ποιότητος τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου στὰ κατώτερα στρώματα κατὰ κύριο λόγο.

Παρ' ὅλο πού οἱ ἐργάτες καὶ οἱ ἀγρότες ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστοὺς κόσμους, πού συνήθως δὲν ἔρχονται καθόλου σέ ἐπαφὴ μεταξὺ τους, ἀνῆκουν σέ ἓνα κοινὸ «ἐπίπεδο» (Lage),⁴ δηλαδὴ ἔχουν ἓναν κοινὸ παρονομαστὴ κοινωνικῶν δεδομένων, δυνατότητων καὶ πιθανοτήτων γιὰ ἓνα ὁρισμένῳ εἶδος ζωῆς (Lebenschancen).⁵ Τρία εἶναι τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ «ἐπίπεδου»: τὸ περιορισμένῳ (περιορισμένη μόρφωση καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα, περιορισμένες οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ δυνατότητες δημιουργικότητας στὸν ἐλεύθερο χρόνον), τὸ στατικὸ (περιορισμένες ἢ μᾶλλον ἀνύπαρκτες δυνατότητες κοινωνικῆς ἀνάπτυξης σέ μιὰ γενεὰ καὶ ἐλλείψη ἀνταγωνιστικότητας, μιὰ καὶ ὁ χρόνος ὅπου ζοῦν οἱ ἐργάτες κι οἱ ἀγρότες δὲν ἀποτελεῖ κοινωνικὸ «πέρασμα», εἶναι περιθωριακός), καὶ τὸ ἐξερτημένῳ (τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη). Ὅσο ἀνεβαίνουμε

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Τυπικά γνωρίσματα τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφοράς

	%
α. Πλοῦτος, αὐτάρκεια, οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία	38,0
β. Μόρφωση, πνευματικότητα	18,2
γ. Συναπαισμός, ἐντονὴ συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους θέσεως (θελοῦν νὰ διαχωρίζονται ἀπὸ τὰ ἄλλα στρώματα), ἐντονες τάσεις κοινωνικῆς ἀνάπτυξης	15,3
δ. Συντηρητισμός, σεβασμὸς στὴν παράδοση καὶ τὴν ἠθικὴ	12,5
ε. Ἀκαδημαϊκὰ ἐπαγγέλματα	10,3
στ. Κοινωνικὴ δραστηριότητα, συμβολὴ στὴ διαδικασία παραγωγῆς	6,7
	100,0

4. Σύμφωνα με τὸν ὁρο τοῦ Th. Geiger, δὲν κλαστικὸ πιά ἔργο του, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Stuttgart 1967, σελ. 12-13.

5. Π.χ. οἱ νέοι ἀπὸ τῆς ἀνώτερης τάξεως ἔχουν 8 φορές

στήν κοινωνική πυραμίδα, διευρύνονται τα όρια της κοινωνικής δραστηριότητας· οι σχέσεις γίνονται ευρύτερες, δυναμικότερες και ανταγωνιστικές.

Με τη σύγκριση των πινάκων 1 και 3 θγαίνει άβιαστα το συμπέρασμα ότι η γραμμή διακρίσεως μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων, των οποίων η κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα και ο τρόπος ζωής εκφράζονται μέσα στο σύστημα αξιών της ελληνικής κοινωνίας, και εκείνων των οποίων η δραστηριότητα και ο τρόπος ζωής αποτιμώνται άρνητικά, περνά μέσα από τα κατώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Ένώ για τα κατώτερα στρώματα δέν διατυπώθηκε ούτε ένας θετικός χαρακτηρισμός, τα μεσαία στρώματα διακρίνονται για τη συνύπαρξη σημαντικών θετικών γνωρισμάτων.

Γενικά, στίς φιλελεύθερες άστικές κοινωνίες τα μεσαία κοινωνικά στρώματα συγκεντρώνουν σέ μικρότερο ποσοστό, άπ' ό,τι τα κατώτερα και τα άνωτερα, άρνητικούς χαρακτηρισμούς και έπικρίσεις, και όσοι άνήκουν σ' αυτά ντρέπονται ή άποφεύγουν, πολύ λιγότερο από ό,τι των κατωτέρων και των άνωτέρων, νά δηλώσουν ότι άνήκουν στά μεσαία στρώματα.⁶ Φιλοσοφικά και ήθικά τά στρώματα αυτά όλοποιούν την άρετή της μεσότητος·⁷ κοινωνιολογικά όμως ή ταύτιση τους μέ τό όλο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο-σύστημα της κοινωνίας όφείλεται στό ότι στά μεσαία στρώματα άνήκει βασικά—έστω και άν δέν προέρχεται από αυτά—τό ανθρώπινο δυναμικό πού επανδρώνει τόν κρατικό μηχανισμό, κινεί τήν παραγωγική διαδικασία και στελεχώνει τό προνομιοχό ή άκαδημαϊκό επάγγελμα τού γιατρού, τού δικηγόρου και τού μηχανικού. Έτσι, αυτοί πού άνήκουν στά μεσαία στρώματα αισθάνονται σάν στυλοβάτες τού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και τόν άξιόν του. Τά μεσαία στρώματα, σάν φορέας όρισμένου πολιτισμού,⁸ είναι εδαίσθητα σέ θέματα έιερарχίσεως τών άξιόν και ένδιαφέρονται για τή διατήρησή τους. Βασικά τιμούν τό «κατεκτημένο», σέ αντίθεση πρós τά άνωτερα στρώματα πού στήρίζονται πού πολύ στό «κλιπροννημένο» (όνομα ή περιουσία). Έτσι, ενώ τά άνωτερα στρώματα δέν αισθάνονται ιδιαίτερα τήν ύποχρέωση νά αξιοποιήσουν τίς δυνατότητες τού συστήματος, είτε

γιατί έχουν διεθνείς διασυνδέσεις, είτε γιατί ή δεύτερη γενεά δέν χρειάζεται πιά τίς δυνατότητες τού συστήματος, τά μεσαία στρώματα βρίσκονται σέ σχέση άλληλεξαρτήσεως πρós τό σύστημα. Καί βέβαια, ένδιαφέρονται για τή διατήρησή του, γιατί έχοντας ξεκινήσει από κάτω «χαμηλότερα» άποτελούν τόν ζωντανό καθρέφτη τών δυνατοτήτων τού συστήματος.

Η στενότερη σχέση μεταξύ μεσαίων στρωμάτων και γενικότερου πλαισίου-συστήματος φαίνεται όχι μόνο στο συνδυασμό συντηρήσεως και έντονης τάσεως περαιτέρω κοινωνικής άνόδου, αλλά και στήν έκτίμηση τού κοινωνικού ρόλου τού επαγγέλματος. Ένώ συνήθως στά κατώτερα στρώματα μιλάμε για εργασία και δουλειά και στά άνωτερα για άξιώματα, τά μεσαία στρώματα είναι ό κατ' έξοχήν χώρος τών επαγγέλμάτων. Η κοινωνική σημασία τού επαγγέλματος δέν βρίσκεται τόσο στήν ταύτιση επαγγελματικής δραστηριότητας και κοινωνικού λειτούργηματος, όπως υποστηρίζει ό Karl Dunkmann (παραγωγή της λέξεως Beruf: επάγγελμα από τή λέξη Berufung: κλήση),⁹ όσο στό χαρακτηρισμό τού επαγγέλματος, σάν τή συνισταμένη τού «κεκτιμένου» πού συμπυκνώνει εισόδημα, μόρφωση, κοινωνική προβολή και περαιτέρω κοινωνική άνοδο, όπως και δημιουργικότητα, δηλαδή όλα τά χαρακτηριστικά τού χώρου τών μεσαίων στρωμάτων (βλ. πίνακα 3).

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά σταθούμε σέ μία ιδιαιτερότητα της ελληνικής πραγματικότητας: στή διάσταση άνάμεσα στό εισόδημα και στή μόρφωση. Στίς προηγμένες βιομηχανικές χώρες τό κριτήριο της μορφώσεως-εκπαιδύσεως δημιουργεί ήδη μόνο τούς μιά συγκεκριμένη κοινωνική έιερарχία. Η παιδεία σέ ένα έκλογικευμένο και τυποποιημένο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, όπου για κάθε θέση απαιτούνται όρισμένα προσόντα, γνωστά έκ τών προτέρων, γίνεται κριτήριο κοινωνικής έπιλογής και μάλιστα όχι μόνο ή άνωτάτη παιδεία πού οδηγεί στήν «άριστοκρατία τού πτυχίου» (Diplom-Elite),¹⁰ αλλά και ή επαγγελματική, τεχνική ή βιοτεχνική εκπαίδευση. Τό όποιοδήποτε πτυχίο είναι ένταγμένο σέ ένα σύστημα θέσεων και ίκανοτήτων. Π.χ. στή Δυτ. Γερμανία μόνο σέ «μάστορες», δηλαδή ούσιαστικά και τυπικά ίκανότερους, έπιτρέπεται νά άνεξαρτοποιούν και νά εκπαιδεύουν μαθητευομένους.¹¹

Στήν Ελλάδα ή διάσταση άνάμεσα σέ μόρφωση-εκπαίδευση και χρήση έχει πάρει τή μορφή πολιτιστικής «σχίζοφρενείας».

Τό εισόδημα, σάν κριτήριο κοινωνικής διακρίσεως στήν ελληνική κοινωνία, άποτελούσε, κατά

περισσότερες πιθανότητες νά φοιτήσουν σέ μία άνωτατή σχολή από ό,τι οι νέοι της άγροτικής και της εργατικής τάξεως. Βλ. Ιωάννας Λαμπρί-Διμάκη, *Πρós μιν έλληνικήν κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, Άθήναι 1974, τόμος 1, σελ. 91.

6. Βλ. Scheuch, K. Erwin, «Sozialprestige und soziale Schichtung» in: David V. Glass and René König, *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 5, Köln und Opladen 1961, σελ. 76.

7. «Ποταίναν και πλούτον μη δόσης εις έμέ: τρέφε με με αύτάρκη τροφήν· μήποτε χορτασθώ και σέ άρνηθώ... ή μήποτε εύρεθείς πτωχός, κλένων». *Παροιμίες* 30, 8-9. Έπίσης βλ. στόν Άριστοτέλη, *Πολιτικά* 1266 8 έτ.

8. Βλ. Scheuch, K. Erwin, σελ. 76.

9. Βλ. Daheim, H., «Soziologie der Berufe», in: *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*, τομ. 2, σελ. 363.

10. Scheuch, K. Erwin, σελ. 91.

11. Βλ. Bolte, K.M., κ.ά., *Soziale Ungleichheit*, Opladen 1974, σελ. 43.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Ἡ σύνθεση τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφοράς τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν

	Ἄνω	Μέση	Κάτω	Σύνολο
α. Ἐξερτημένη ἐργασία ἀνώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι (δικαστικοί, στρατιωτικοί, ὑπάλληλοι ὑπουργείων, ΝΠΔΔ κτλ.)	16,2	14,0		35,0
μεσαίοι καί κατώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι μεσαίοι καί κατώτεροι ἰδιωτικοί ὑπάλληλοι τραπεζίτες		9,1	23,9	
τεχνίτες εἰδικευμένοι, ναυτικοί		10,5	23,2	
ἐκπαιδευτικοί, λογιστές			5,1	
		4,1		
6. Ἐλεύθερη ἐπαγγελματική δραστηριότητα				48,0
μεγαλέμποροι	9,3			
ἐμποροί	16,1	14,0		
θιομηχανοί, ῥοφελιστές, ἐπιχειρηματίες, μανάτζερς	15,6	3,5		
ἐπαγγελματίες, θιοτέχνες εἰσοδηματίες (ἀκίνητα, ἀνών. τίτλοι)	5,0	11,2	22,0	
μεγαλοκτηματίες	6,2	4,2	1,9	
μεσαία ἀγροτική τάξη	5,6	11,9		
			16,8	
γ. Ἀκαδημαϊκά ἐπαγγέλματα ἐπιτυχημένοι ἐπιστήμονες, καθηγητές παν/μίου ἐπιστήμονες -ἐλεύθ. ἐπαγγελματίες	8,0	5,0	12,6	17,0
δικηγόροι, γιανοῦ, μηχανικοί, μηχανολόγοι	13,0	4,9	7,0	
	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Ποσοστιαία κατάσταση βασικῶν κριτηρίων κοινωνικῆς στρωματώσεως στήν ἑλληνική κοινωνία κατὰ σειρά σπουδαιότητας, σύμφωνα μέ τίς ἐμπειρίες τῶν ἐρωτηθέντων δικηγόρων

A = ἀντικειμενική κατάταξη
Y = ὑποκειμενική κατάταξη

	A	Y
Εἰσόδημα	79,9 (1)	16,9 (7)
Ἐπάγγελμα	59,5 (2)	44,6 (4)
Κοινωνική ἐπιρροή	53,7 (3)	33,5 (5)
Καταγωγή	48,0 (4)	22,4 (6)
Μόρφωση	42,4 (5)	79,1 (1)
Πνευματικά χαρίσματα - φυσικά προσόντα	39,1 (6)	47,2 (2)
Τρόποι ζωῆς-στόχοι	22,0 (7)	44,8 (3)

K. A = 26,5

N = 106

ρίας γιά τή θεοποίηση τῆς ὕλης σέ βάρος τοῦ πνεύματος ἀπό τήν τότε ἀντιπνευματική πολιτική τῆς δικτατορίας. Μόνο 15% τῶν ἐρωτηθέντων ἦταν σύμφωνα μέ τήν κατάταξη τῶν κριτηρίων, ὅπως γίνεται στήν κοινωνία μας (στήλη A τοῦ πίνακα 5) ἢ τήν ἀποδέχονταν ἀναγκαστικά. Τό 85% ἤθελε διαφορετική κατάταξη, πού νά ἐξαίρει τίς πνευματικές ἀξίες καί νά προβάλλει τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους (στήλη Y).

Ἡ ἔντονη διάσταση ἀνάμεσα στήν ἰδανική εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου (συνδυασμός μορφώσεως, πνευματικότητας καί ἀντιστοίχου τρόπου ζωῆς) καί στήν κυριαρχία τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως, πού συνήθως στή νεοελληνική κοινωνία δέν συνοδεύεται ἀπό πνευματικότητα, δείχνει τήν πολιτιστική σχιζοφρένεια πού χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική μεταπολεμική πραγματικότητα, ἡ ὁποία πιέζεται ἀπό τόν χρόνον καί τίς διεθνείς πολιτικο-οἰκονομικές συνθήκες νά μιμηθεῖ καί νά ἐνταχθεῖ μέ τήν ἐκβιομηχάνιση σέ ἕνα ξένο πολιτιστικό πλαίσιο, χωρίς νά ἔχει βρεῖ γέφυρες πού νά ἐπιτρέπουν τήν ἐπικοινωνία καί τόν διάλογον τῆς νέας προκλήσεως μέ τήν ντόπια παράδοση.

Ἰδιαίτερα οἱ δικηγόροι, γαλουχημένοι μέ τίς ἀρχές τῆς κλασικῆς παιδείας («τά ἀγαθὰ κόποις κτῶνται», «τά ὕλικά ἀγαθὰ δέν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλά μέσα γιά τήν πνευματική δλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου»). Ζοῦν καθημερινά τό χάσμα ἀνάμεσα στήν ὕλική δύναμη πού συνεχῶς ἐδραiera τήν κυριαρχία τῆς, καί τήν πνευματικότητα πού σθῆναι. Μερικές χαρακτηριστικές θέσεις: «πλοῦτος δέν εἶναι πάντα τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τίμας δραστηριότητας, μπορεῖ νά εἶναι ἀποτέλεσμα εὐνοϊκῶν συμπτώσεων ἢ καί ἀνεπίμων μέσων· ἡ μόρφωση, ἀντιθέτως, μόνο μέ κόπο κατακτιέται, ἐξ ἄλλου ἡ μόρφωση μπορεῖ νά φέρεται τόν πλοῦτον, ἐνῶ ὁ πλοῦτος δέν μπορεῖ νά φέρεται ἡ μόρφωση»· «τό ἄτομον ἐκπληροῖ τόν προορισμό του στήν ὑπηρεσία τῆς δλότητος· μόνο τό πνευματικό στοιχείο τό καθιστά ἱκανό νά συμβάλει στό γενικό καλό· τά ὕλικά ἁδιαφέροντα κάνουν τοὺς ἀνθρώπους ἐγωιστές καί ἐπιθετικούς. Ἐτσι δημιουργοῦνται οἱ συγκρούσεις, οἱ κρίσεις καί οἱ πόλεμοι. Ἡ σταθερότητα καί ἡ πρόδος μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν μόνο ὅταν ἐπικρατοῦν τά πνευματικά ἰδεώδη». Τό πρόβλημα δέν βρίσκεται μόνο στόν ἀναρχικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἀλλά καί στό ἀδιέξοδο τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, πού ἀκόμη δέν μπόρεσε νά βρεῖ ὑπερκειμενες κατηγορίες στίς ὁποῖες νά ἀναγάγει τά «δισέτῳτα». Ἰδιαίτερα ἡ ἔννοια τοῦ ἐπαγγέλματος πρέπει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν φιλοσοφικό δυαδισμό, πού ἀπομονώνει τό πνεῦμα καί «σνομπάρε» τή χειρωνακτική ἐργασία, καί νά θεωρηθεῖ κανάλι καί φίλτρο κοινωνικῆς προσφοράς τῆς ὁποιασδήποτε ὑπεύθυνης κοινωνικο-

τή γνώμη τῶν ἐρωτηθέντων δικηγόρων, τήν ἀπόλυτη σπουδαιότητα. Σέ πολλοὺς ἐρωτηθέντες ἦταν ἐκδηλῆ ἡ πρόθεση νά βάλουν τό εἰσόδημα στήν πρώτη θέση σάν ἐκδήλωση πικρίας καί διαμαρτυ-

οικονομικής δραστηριότητας που αποσκοπεί στην άνοδο της ποιότητας της ζωής του συνόλου.

Παρ' όλο που τα ανώτερα στρώματα είναι, κατά ποσοστό, τα πιο «λεπτά» στην κοινωνική πυραμίδα, δείχνουν μία ακόμα πιο έντονη πολυκεντρικότητα, αν όχι αντιφατικότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Τυπικά γνωρίσματα των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων κατά συχνότητα αναφοράς με χαρακτηριστικές γνώμες

	%
α. Πλούτος	36,5
β. Κοινωνική προβολή λόγω επαγγέλματος, αξιώματος ή άλλης αξίας: αίγλη, κύρος, «διάκριση από το πλήθος», «όσο πλατύτερα είναι κανείς γνωστός για μία του αξία, τόσο ψηλότερα τοποθετείται στην κοινωνία»	13,5
γ. Άνωτερη μόρφωση	11,7
δ. Θετικά γνωρίσματα π.χ. πνευματικότητα, ευφυΐα, προσωπικότητα, στοχασμός, δημιουργικότητα, συναισθηση ευθύνης για το σύνολο, δικαιοσύνη, ηθική, δραστηριότητα, δυναμισμός	11,4
ε. Άρνητικά γνωρίσματα π.χ. πολυτέλεια, σπατάλη, επίδειξη, άπληστία, έγκατατιμός προνομίων, κυνισμός, περιφρόνηση, εκμετάλλευση των κατωτέρων τάξεων, έγωισμός, «κούφια κοινωνία»	10,3
στ. Κοινωνική, οικονομική και πολιτική δύναμη Έλεγχουν τα μέσα παραγωγής και τον κρατικό μηχανισμό. «Διαθέτουν ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που τους επιτρέπει να επιτυγχάνουν αυτό που θέλουν κάτω από οποιαδήποτε κυβέρνηση ή κατάσταση»	8,5
ζ. Άνωτερος τρόπος ζωής, εμφανίσεως και συμπεριφοράς	4,5
η. Οικογενειακή προέλευση	3,6
N = 106	100,0

Βέβαια, οί κάτοχοι των άρνητικών γνωρισμάτων είναι διαφορετικοί από αυτούς των θετικών. Η διάσταση ανάμεσα στην ήλική δύναμη και στο πνεύμα επιτείνεται, καθώς ένα νέο στοιχείο προστίθεται στη διαμάχη. Ένώ στα μεσαία στρώματα (βλ. πίνακα 3) η δημιουργικότητα και η κοινωνική προσφορά φαίνεται να αποτελούν γενικό χαρακτηριστικό της επαγγελματικής δραστηριότητας, είτε αυτή είναι επιχειρηματική είτε κάποιο ακαδημαϊκό επάγγελμα, για τα ανώτερα στρώματα η συναισθηση ευθύνης για το σύνολο φαίνεται ότι αποδίδεται μόνο στους «πνευματικούς ανθρώπους», ενώ η μεγάλη επιχειρηματική δραστηριότητα φαίνεται να κινείται από τον άτομισμό και την άπληστία. Η διάκριση αυτή δεν οφείλεται μόνο στην εισαγωγή κοινωνιολογικών κατη-

γοριών της μαρξιστικής θεωρίας στην καθημερινή ανάλυση των συμβάντων (έλεγχος των μέσων παραγωγής, εκμετάλλευση κτλ.), αλλά και στην ιδιαιτερότητα της δομής της ελληνικής κοινωνίας στα χρόνια της δικτατορίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Η σύνθεση των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων κατά συχνότητα αναφοράς των διαφόρων κατηγοριών

	%	%
α. Κρατικός μηχανισμός - Εκκλησία		19,6
άνωτατοι δημ. υπάλληλοι	26,9	
πρόεδροι Δημοκρατίας, μέλη Κυβερνήσεως	23,9	
άνωτατοι αξιωματικοί	20,9	
άνωτατοι δικαστικοί	14,9	
διπλωμάτες	7,9	
άνωτατοι κληρικοί	5,9	
	100,0	
β. Έπιχειρηματίες - πλούσιοι		58,4
βιομήχανοι	31,6	
έφορτιστές	30,2	
μεγαλοεπιχειρηματίες	12,1	
μεγαλέμποροι - μεγάλα καταστήματα	11,5	
εκατομμυριούχοι - εισοδηματίες	7,1	
τραπέζιτες	5,0	
διάφοροι	2,5	
	100,0	
γ. Έπιστήμονες και άλλοι		22,0
καθηγητές ανώτατης παιδείας	25,6	
έξχοντες επιστήμονες	21,8	
έξχοντες άνθρωποι γραμμάτων/τεχνών	16,6	
πολιτικές προσωπικότητες	11,5	
έπιστήμονες/τεχνοκράτες	11,6	
μεγάλες οικογένειες	6,5	
διάφοροι	6,4	
	100,0	100,0

Βασικά, ό έντονος άτομιστικός χαρακτήρας της κλασικής παιδείας, έφ' όσον συνοδεύεται και από την αναγνώριση της πνευματικής αξίας του άλλου, όπως συνέβαινε στην αρχαία Ελλάδα—δυστυχώς ό νεοέλληνας κράτησαν μόνο τον άτομισμό—όδηγει στη δημοκρατικότητα, δηλαδή την αναγνώριση της αξίας όλων των πολιτών. Ρωτά μέ άπορία ό συνομιλητής του Σωκράτη, στην Πολιτεία: «μήπως δεν ξέρεις ότι τό να είναι κανείς φίλος των τιμών και των χρημάτων, όχι μόνο κατά την αντίληψη του κόσμου αλλά και στην πραγματικότητα, είναι όνειδος»;¹² Ό Αθηναίος πολίτης δεν ήταν πρόθυμος να δικαιολογήσει καταστάσεις που οδηγούν στη δημιουργία μιās άρχουσας τάξεως πάνω από αυτόν και δεχόταν ότι η έξουσία του εκλεγμένου άρχοντα ήταν μόνο λειτουργική και άσχετη από τό χρήμα και τίς τιμές.

Στην περίοδο της δικτατορίας υπήρχε κρίση έξουσίας και ήγεσίας. Ό λαός αισθανόταν όχι μόνο πολιτικά αλλά και κοινωνικά άκέφαλος.

Ἄλλοι δὲ οἱ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν ἦταν ἐκλεγμένη, ἀλλὰ ὅλοι ὅσοι τὴν πλαίσιωναν στὶς ὑπεύθυνες θέσεις κάθε ἄλλο παρά ἐκπροσωποῦσαν τὴν ἀξιοκρατία. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐρωτηθέντες ἀποδείχθηκε ὑποστηρικτὴς τοῦ καθεστώτος καὶ μὲ ἀπώτερες φιλοδοξίες, δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ κρύψει τὴν ἀπογοήτευσή του οὐτε καὶ ἀπὸ ἑναντίζοντο: «ἡ ἐπανάστασις μοιάζει σάν ἓνα ἀερόστατο, ποὺ τὸ βοηθήσαμε ν' ἀνέβει ψηλά· ἐκεῖ ὅμως τὸ περιέλαβαν ἄγνωστα ρεύματα καὶ τὸ κινῶν ποτε πρὸς τὴ μιά κατεύθυνσι καὶ ποτε πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς ἡμεῖς, ποὺ κοιτάμε ἀπὸ κάτω, νὰ μπορούμε νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὲς τίς κινήσεις... Ἄν π.χ. μοὺ λέγατε ὅτι ἀπὸ τὴ γιαγιά σας ἐξαρτᾶται ἂν θὰ γίνω καθηγητὴς, δὲν θὰ ἐκπλησσομουν!». Ἡ εἰκόνα τῆς ἀναρχίας συμπληρωνόταν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα, ποὺ εἶχε πάρει τὴ μορφὴ μιᾶς συναλλαγῆς με μεσάζοντες καὶ κρατούντες καὶ ποὺ μόνον ἕμμεσα καὶ περιστασιακά ἱκανοποιούσε καὶ τὸ γενικότερο συμφέρον, ὅταν δὲν ἔρχοταν σὲ προκλητικὴ ἀντίθεση.

Ἡ στρατιωτικὴ διακυβέρνησις τῆς χώρας εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸ τῆς πολυμορφίας τῶν ἀνωτέρων στρώματων. Γενικά τὰ ἀνώτερα στρώματα εἶναι τὰ πλέον πολυμορφὰ καὶ, κατὰ τὸν Dahrendorf, ἀπαρτίζονται ἀπὸ τίς «κορυφές» τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας: τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐκπαιδεύσεως (καθηγητὲς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐνδύματα γινώστοι ἐκπαιδευτικοί), τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης καὶ τοῦ θεάματος (καλλιτέχνες, παρουσιαστὲς, δημοσιογράφοι, ἀθλητὲς), τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ τῆς δικαιοσύνης (δικαστὲς, εἰσαγγελεῖς, δικηγόροι).¹³ Βέβαια στὴν ἀναπτυσσόμενη ἀκόμα ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν θὰ περίμενε κανεὶς μιά τέτοια «λειτουργικὴ» πολυμορφία. Ὅταν ὁ Κ.Η. Pfeffer μελέτησε τὴ μεταπολεμικὴ (1950-60) ἑλληνικὴ κοινωνία, θρῆκε στὰ ἀνώτερα στρώματα μιά κατάστασι ποὺ τοῦ θύμιζε ἀνάμικτα, ἀπὸ τὴ μιά, τὸ καϊζερικό Βερολίνο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μὲ μιά ἀριστοκρατία γύρω ἀπὸ τὸ παλάτι, ἀποτελούμενη ἀπὸ παλαιῆς οἰκογένειες, διακριθέντες στρατιωτικῶς καὶ ἀπογόνους ἡρώων τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ Σικάγο μὲ τὴν περτωδὴ ἀναζήτησι εὐκαιριῶν κέρδους χωρὶς προκαταλήψεις γιὰ τίς πηγὰς τοῦ χρήματος, καθὼς καὶ μιά ὁποιαδήποτε πρωτεύουσα πρῶν ἀποικίας μὲ τὴν τεράστιαν διαφορὰ μεταξὺ πόλεως καὶ ἐπαρχίας καὶ τὴ χαώδη ζωντάνια τῆς. Τὸ μόνον ἰδιάζον ἦταν ἡ μανία τῶν Ἑλλήνων νὰ διηγούνται ἐνδοξες ἱστορίες καὶ νὰ μαλώνουν γιὰ τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς.¹⁴ Αὐτὴ ἡ πολυ-

μορφία δὲν εἶναι λειτουργικὴ, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴ συσσώρευσι διαφόρων πολιτιστικῶν ἐπιπέδων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (ὅχι ὀρίζοντα ἀλλὰ κάθετη, στρωματικὴ ἂν ὄχι χασματικὴ πολυμορφία). Μέχρι τὸ 1974, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συνέθεταν τὴ μεταπολεμικὴ μας πραγματικότητα ἐξέζησαν καὶ ἐπιβλήθηκαν ἡ ἀναζήτησι εὐκαιριῶν κέρδους καὶ τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ χάος. Ἐτσι ἡ πολυμορφία περιορίστηκε στὴν ἀδιαφιλονίκητη κυριαρχία ἐφοπιστέων καὶ βιομηχανῶν στὰ ἀνώτερα στρώματα (βλ. πίνακα 7).¹⁵

Συμπερασματικά, σὲ τρεῖς στάσεις μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἐρωτηθέντων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀνωτέρων στρωμάτων. *Πρώτη*: Πρέπει νὰ ὑπάρξει πολυμορφία στὴ σύνθεσι τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων καὶ νὰ μὴν ὑποχρεῶνται ὅλοι νὰ ἀναχθοῦν στὸν κοινὸ παρονομαστὴ τοῦ εἰσοδήματος. Ἐνας παλιὸς Ἀθηναῖος θυμῆθηκε τὴν ἐποχὴ ποὺ ὀρισμένοι πλούσιοι ἔμποροι κυκλοφοροῦσαν τὰ πρῶτα αὐτοκίνητα στὴν Ἀθήνα: «Ἡμᾶστε παῖδι καὶ τρέχαμε ἀπὸ πίσω. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι δὲν τὸ ἐβλεπαν διαφορετικὰ ἀπὸ μᾶς· τὸ ἐβλεπαν κι αὐτοὶ σάν μιά ἀτραξιόν. Κανένας δὲν ζήλευε καὶ κανένας δὲν σκεπτόταν: 'κοῖτα τί ἔχουν αὐτοὶ καὶ μεῖς δὲν ἔχουμε'». Ἡ διάθεσι γιὰ δημοτικότητα καὶ ἡ ἀπόλαυσι καταναλωτικῶν ἀγαθῶν εἶναι στὴ φύσι τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἡλικία θέλει νὰ «παίζει» καὶ νὰ αὐτοπροβάλλεται.

Ἀνάμεσα στὶς δύο ἀκραεῖς πραγματικότητες, τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ὅπου κατὰ τὴν ἐπίσημη στατιστικὴ τοῦ 1976 μιά ἀπὸ τίς βασικότερες αἰτίες ἐγκληματικότητας εἶναι ἡ ἔλλειψι καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, καὶ τῆς δυτικῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας, προβάλλει ἡ στάσι τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ γίνετα ἀντιπλουραλιστής, δὲν δέχεται νὰ γίνονται κριτήρια τῆς κοινωνικῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου τὰ υλικά ἀγαθὰ.

Δεύτερη: Στὰ ἀνώτερα στρώματα πρέπει νὰ κυριαρχοῦν ἡ ἀξία καὶ ἡ ἠθικὴ: «χρειάζεται μιά κοινωνικὴ ἀξιοκρατία, ποὺ νὰ συνδυάζει ἠθικὴ, μόρφωσι καὶ ἐπάγγελμα σάν προσφορά στὸ κοινωνικὸ σύνολο, καὶ ποὺ νὰ δίνει σὲ ὅλους πρῶτὴ τὸ καλὸ παράδειγμα: ἔτσι θὰ ἀνεβεῖ τὸ σύνολο». Τὸ εἰσόδημα θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς ὑπεύθυνης καὶ δεοντολογικῆς ἀγωγῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας.

Τρίτη: Οἱ δρόμοι γιὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα πρέπει νὰ εἶναι ἀνοιχτοί, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀνανέωσι: «ὁ καθένας ποὺ ξεκινάει γιὰ τὴ ζωὴ προέρχεται ἀπὸ ἓνα διαφορετικὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἐάν κάποιος ἔχει τὴ θέλησι

13. Βλ. Dahrendorf, Ralf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961, σελ. 179.

14. Pfeffer, Karl Heinz und Schaafhausen, Irma, «Griechenland», in *Weltarchiv*, Hamburg 1959.

15. Βλ. καὶ ἄρθρο ἀπὸ τὴν ἴδια ἐργασία στὴν Ἐπιθεώρηση Νομικοῦ Βήματος, τευχὸς 7/8 τοῦ 1977 με τίτλο: «Ἡ θέσι τοῦ Δικηγόρου στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία». Στὸν πίνακα 17 οἱ ἐφοπιστέες καὶ οἱ βιομηχανοὶ κατέχουν τίς δύο πρῶτες θέσεις στὰ δημοφιλέστερα ἐπάγγελα καὶ οἱ δικηγόροι τὴν ὀγδοή.

καί την ικανότητα να αναπληρώσει αργότερα τις ελλείψεις του περιβάλλοντός του με την εκπαίδευση, πρέπει να βοηθηθεί από το κράτος. Δεν μπορούμε να λέμε ότι η εκπαίδευση είναι γενική, τη στιγμή που, όταν δουλεύει κανείς, δεν μπορεί να σπουδάσει σωστά. Γι' αυτό παρατηρείται αυτός ο συνωστισμός στη Νομική Σχολή. Δέ μπορεί να σπουδάσει κανείς στίς άλλες σχολές αν δεν έχει λύσει το οικονομικό του πρόβλημα. Ύστερα οι αρμόδιοι στους οποίους θά απευθυνθεί ο επιστήμονας πρέπει να τον υποστηρίξουν ανάλογα με τα προσόντα του, ακόμα και αν τους είναι τελείως άγνωστος. Τα κοινωνικά στρώματα πρέπει να ανανεώνονται όπως τό νερό στην πισίνα».

Βασικά, επιβεβαιώνεται η παρατήρηση του Pfeffer, ότι η ελληνική κοινωνία, διαφορετικά από τις σταθερές ευρωπαϊκές κοινωνικές δομές, βασίζεται στην επιτυχία (Erfolgsgesellschaft) με όλα τα θετικά και αρνητικά συνεπακόλουθα. Έπικρατεί μία «αμερικανική» ατμόσφαιρα. Τό μόνο που έχει σημασία είναι τό φανερό αποτέλεσμα. Μία τέτοια κοινωνία στην ιδεατή της μορφή διαμορφώνει σέ ιδεολογία την πεποίθηση ότι τό σύστημα είναι σέ θέση να υλοποιήσει τους στόχους κάθε ικανού ατόμου, καί προσφέρει αρκετούς κοινωνικούς «άνελκυστήρες» που ανεβοκατεβαίνουν ακατάπαυστα. Μόνο 25,5% των έρωτηθέντων πι-

στεύουν ότι η κοινωνική στρωμάτωση είναι θέμα ταξικής δομής του ισχύοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, είτε γιά να μπορούν οί προνομιούχοι να εκμεταλλεύονται τούς εργαζόμενους (μαρξιστική άποψη), είτε γιατί πρέπει να υπάρχει μία τάξη – κατάταξη στόν όργανισμό της κοινωνίας (συντηρητική άποψη). Τό 66,3% πίστευε ότι η κοινωνική στρωμάτωση είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής δραστηριότητας του ατόμου ανάλογα με τίς ικανότητές του κατά την εκκίνηση (ή φυσική τάση του ανθρώπου γιά διάκριση, φυσικές ανισότητες, οικονομική ανισότητα, διαφορά γοήτρου, επαγγέλματος, κτλ.).

Τό πρόβλημα γιά την κοινωνική στρωμάτωση στην Ελλάδα δέν είναι μόνο τό «μπλοκάρισμα» τών κοινωνικών άνελκυστήρων από επί μέρους συμφέροντα, πράγμα που ιδιαίτερα ένοχλούσε τούς έρωτηθέντες δικηγόρους, αλλά καί η έπικρατούσα νοοτροπία στην Ελλάδα, που συνδέει την επιτυχία περισσότερο με τό πέρασμα από μία θέση στην άλλη, παρά με την απόδοση σέ μία όρισμένη θέση. Αυτή η νοοτροπία έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα γιά μία χώρα χωρίς οικονομική ύποδομή, όπως η Ελλάδα. Τά αποτελέσματα είναι η καθυστέρηση στην οικονομική καί κοινωνική εξέλιξη του τόπου καί ένα τρελλό κοινωνικό ποδόσφαιρο χωρίς κανόνες.